

<https://www.youtube.com/watch?v=XudUcPWAX0A> (дата звернення: 18.04.2026).

7. Локальна історія. Наша Русь: коли прийшли варяги, хто був першим князем, чому Володимиру вдалося | Вадим Арістов, 2020. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLl-qyOZwQ4> (дата звернення: 18.04.2026).
8. Локальна історія. Правда і міфи про Русь | як деколонізувати історію України. Гранднاراتив, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ofiaULfu2z0> (дата звернення: 18.04.2026).
9. Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага: A Fišer, Strašnice, 1929. 134 с.

Жив'юк Андрій Анатолійович,

старший науковий співробітник відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

**«ЗАЧИСТКА» ОРГАНАМИ НКВД/НКГБ
«КОНТРЕВОЛЮЦІЙНОГО ЕЛЕМЕНТУ»
В ДЕМИДІВСЬКОМУ Й ОСТРОЖЕЦЬКОМУ РАЙОНАХ
НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ**

З наближенням війни між Німеччиною й ССРСР та розгортанням масового антирадянського терору на Заході України, основну рушійну силу якого становила ОУН, органи НКВД/НКГБ вимушені були вдатися до екстраординарних, але вже апробованих за рік до того кроків. 21 червня 1941 р. нарком держбезпеки ССРСР Всеволод Меркулов видав директиву № 126 «Про запобіжні заходи щодо терористичної діяльності контрреволюційних елементів у західних областях України». «Терористичні прояви» «значної кількості терористичних елементів», як також незадовільна протидія їм з боку

місцевих органів НКГБ, спонукали В. Меркулова оголосити про «проведення нової масової операції» – з метою «арештів і виселення контрреволюційного, антирадянського і соціально чужого елемента», найперше оунівців. Нарком вимагав від начальників УНКГБ західних областей УРСР негайно телеграфувати, до якого терміну вказана акція може бути підготовлена та яка орієнтовна чисельність осіб для зняття (з поділом їх на категорії) [1, с. 297]. По суті, йшлося про масову ліквідаційну операцію на кшталт проведеної органами НКВД навесні – влітку 1940 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня того ж року.

Здійснення запланованої В. Меркуловим операції виявилось нереальним вже наступного дня, коли німецькі війська перейшли кордон із ССРСР. Цього ж 22 червня 1941 р. нарком держбезпеки надіслав до НКГБ/УНКГБ республік, країв і областей нову директиву № 127/5809 – про заходи органів держбезпеки у зв'язку з початком воєнних дій з Німеччиною. Крім приведення до мобілізаційної готовності всього оперативного апарату, викриття й попередження можливих диверсійних актів, вона передбачала «зняття контрреволюційного і шпигунського елемента, який розроблявся» органами НКГБ [2, с. 35]. Тобто керівництво репресивної системи сподівалося встигнути «зачистити» територію, яку міг зайняти супротивник.

Однак стрімке просування військ вермахту вглиб радянської території поставило верхівку НКГБ ССРСР перед необхідністю надтермінового вирішення питання щодо подальшої долі заарештованих, яких утримували в тюрмах неподалік західного кордону, як також потенційно небезпечних осіб, масштабне зняття яких у рамках нової масової операції органи держбезпеки лише розпочали.

23 червня 1941 р. з'явилася третя за чергою цілком таємна директива № 2445/М, яку В. Меркулов адресував керівникам органів НКГБ України, Білорусі, Латвії, Естонії, Карелії, Мурманської та Ленінградської областей. У ній пропонувалося невідкладно організувати вивезення більшості арештованих, які числилися за

НКГБ, НКВД, судом і прокуратурою, в центральні та східні райони СРСР. Наказувалося також розглянути справи на всіх в'язнів тюрем, арештованих НКГБ, і скласти переліки тих, кого доцільно розстріляти. У цих списках потрібно було зазначити ім'я, по батькові, прізвище, рік народження, останню посаду чи місце роботи перед арештом, а також короткий зміст звинувачення з приміткою, чи визнав вину заарештований. Усі списки до НКГБ СРСР мали надійти не пізніше 23 липня [3, с. 192].

Це був сценарій апробованої 1940 р. масової операції, здійснити яку не дозволив швидкий темп наступу німецьких танкових колон. Уже з 23 червня 1941 р. очільники НКГБ і НКВД зрозуміли, що реалізувати план «зачистки» у наміченому трьома директивами В. Меркулова вигляді не вдасться. Місцеве керівництво структур НКГБ/НКВД з підпорядкованими їм оперативним складом, тюремною охороною, конвойними військами змушені були виконувати отримані директиви на власний розсуд, виходячи з бойової обстановки. Все пішло не так, і таємно спланована нова масова операція з таємного вбивства багатотисячних мас людей, як це було навесні 1940 р., перетворилася на криваву масакру літа 1941 р., десятки тисяч жертв якої радянські каральні структури не встигли, та й не намагалися, тікаючи, приховати від місцевого західноукраїнського загалу і прийшлих німецьких військ.

24 червня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи боротьби з парашутними десантами й диверсантами противника у прифронтовій смузі». На органи НКВД покладалась організація боротьби з такими десантами шляхом створення винищувальних батальйонів (чисельністю 100–200 осіб), сформованих з партійного, комсомольського і радянського активу на чолі з оперативними співробітниками НКВД та міліції. Кожен такий загін мав отримати на озброєння два ручні кулемети, гвинтівки, револьвери, за змоги – гранати, і використовувати всі види зв'язку і транспорту [2, с. 64–65]. Того самого дня нарком держбезпеки В. Меркулов надіслав підлеглим свою директиву, що зобов'язувала їх спільно з органами НКВД «організувати рішучу боротьбу з парашутними десантами

противника, диверсійними і бандитсько-повстанськими групами, організованими контрреволюційними елементами», «швидко і рішуче припиняти всілякі антирадянські прояви» [2, с. 67].

Про виконання цих настанов керівництва співробітниками УНКГБ та УНКВД Рівненської області в перші дні німецько-радянської війни в Острожецькому й Демидівському районах дізнаємося з особових справ співробітників УНКГБ Тимофія Овчарука, Василя Соколяка, Федора Худолєєва, які потрапили в полон до німців і згодом були звільнені з органів держбезпеки.

Як повідомляли старший оперуповноважений 1-го відділення контррозвідувального відділу УНКГБ В. Соколяк (коли вийшов у листопаді 1941 р. з оточення) та слідчий слідчої частини УНКГБ Ф. Худолєєв (після повернення з полону в 1944 р.), на третій день після нападу Німеччини на СРСР несподівано сформували дві групи зі співробітників УНКГБ і УНКВД, одну з яких відправили в Дубно, іншу – в Демидівський і Острожецький райони. Останню очолили начальник слідчої частини УНКГБ Петро Єршов і заступник начальника таємно-політичного відділу Лаврентій Яхимович.

Двома вантажівками група в складі близько 20 осіб виїхала в Острожецький район для ліквідації «ворожого десанту». До неї, крім П. Єршова й Л. Яхимовича, увійшли оперуповноважені контррозвідувального відділу Єфим Вайсблех, Маннан Наріманов, Василь Соколяк, слідчі Леонід Кожанов, Ален Нармагамбетов, Тимофій Овчарук, Іван Сорокін, Олексій Трошин, Федір Худолєєв, водій Михайло Ольшевський та ін. Їх підсилили 12 бійців полку НКВД. Учасники групи були озброєні пістолетами, гвинтівками і трьома ручними кулеметами системи Дегтярьова.

Не виявивши десанту на території Острожецького району, про що П. Єршов доповів у Рівне, оперативники вирушили на його пошуки в Демидівку. Прибувши 24 червня до с. Бокійма, група Єршова – Яхимовича зустріла там місцевих партійно-радянських активістів та групу співробітників Демидівськогорайвідділення НКГБ/НКВД, якою керував начальник РВ НКГБ Дмитро Зябріков. Від них довідалися, що в Демидівському районі німецьких десантників також немає,

натомість «активно діють банди українських націоналістів». Частина енкаведистів виїхала до якогось поблизького з Бокіймою села, щоб затримати «новий оунівський уряд», який там «засідав». Арештованих привезли до Бокійми й разом з ними поїхали до Демидівки.

Припускаємо, що під час рейдування Острожецьким і Демидівським районами саме вказана група співробітників НКГБ і НКВД знищила 22 (за іншими даними – 17) жителів с. Кальнятичі, які, на заклик в'язнів, що врятувалися від розстрілу в Дубенській тюрмі, зійшлися на схід для зустрічі українського війська і встановлення української влади [4].

У Демидівці група Єршова – Яхимовича пробула до вечора, а тоді виїхала в напрямку на Дубно. За два кілометри від містечка зупинилися на ночівлю. Там опівночі їх оточила колона німецьких танків, що рухалася з Демидівки. Будучи притиснутою до річки, група розсіялася.

Ф. Худолєєв після зіткнення з німцями натрапив на А. Нармагамбетова, начальника Демидівського райвідділення міліції Попова і ще одного міліціонера. Учотирьох вони вийшли до розташування штабу радянської 34-ї танкової дивізії, де їх взяли під варту, оскільки особисті документи ними були знищені. У ніч на 1 чи 2 липня 1941 р. дивізія відступила, ув'язнені ж із радянського полону потрапили в німецький. Затриманих місцевих мешканців німці відпустили, а гебістів та міліціонерів доправили до с. Птича Дубенського району, де змусили діставати з болота вбитих вояків Вермахту. Там німецькі офіцери розстріляли А. Нармагамбетова. Інших – Ф. Худолєєва, Попова й міліціонера – було відправлено до Дубенського замку, де утримували полонених.

Поміж бранцями замку виявилися колишні радянські в'язні, котрим вдалося уникнути масакри в Дубенській тюрмі. Вихідці з Демидівщини впізнали Попова та міліціонера, вказали на них німцям, і їх було розстріляно. Ф. Худолєєв помітив серед людей на збірному пункті в замку свого донедавного підслідного Романа Хояка [5] і ховався як міг від нього. 6 липня 1941 р. полонених повезли з Дубна до Грубешова, далі – в табір військовополонених № 319 у с. Жмудь

Холмського повіту. По втечі з табору, від осені 1942 р., Ф. Худолєєв мешкав у с. Галичани [6, арк. 6–21, 25–37, 39–40].

7 серпня 1944 р. він з'явився в УНКГБ Рівненської області. Заступникові начальника відділу кадрів Олексію Шаповалову, який служив із Ф. Худолєєвим у 1939–1941 рр., доручили здійснити його перевірку. Для цього до Холма відрядили оперуповноваженого УНКГБ Ф. Воскобойнікова. Але провести розслідування той не зміг, бо територія Холмщини відійшла до Польщі, під компетенцію місцевих владних органів. Ф. Худолєєва відправили до Києва й 15 листопада 1944 р. колишнього сержанта держбезпеки, випускника Алма-Атинської міжкрайової школи Головного управління державної безпеки НКВД та слідчого УНКГБ Рівненської області звільнили з органів «як такого, що не вселяє довіри» [6, арк. 24, 39–40].

Т. Овчарук, який також потрапив в оточення з групою П. Єршова, певний час переховувався в Млинівському районі, видаючи себе за іншого, намагався перейти лінію фронту, жив під окупацією на Київщині, був вивезений у 1942 р. на примусові роботи до Німеччини, звідки потрапив на будівництво фортифікаційних укріплень на узбережжі Франції, втік до французьких партизанів, репатрійований до ССРСР, пройшов фільтраційну перевірку й у грудні 1945 р. з'явився в особливу інспекцію відділу кадрів УНКГБ в Рівненській області. Після проведеного розслідування, «як такий, що проживав на тимчасово окупованій території та на території іноземних держав і не викликає довіри» з органів НКГБ звільнений [7, арк. 6–7].

Таким чином, доходимо висновку, що розстріли органами НКВД/НКГБ т. зв. контрреволюційного елемента на початку німецько-радянської війни не були спонтанною екстермінаційною акцією, зумовленою воєнними обставинами. Ці розстріли стали наслідком планованої раніше масової операції, спрямованої на соціальну чистку населення західних областей України, зокрема Демидівського і Острожецького районів Рівненської області, з метою винищення «класово чужих» людей і запобігання їхній можливій співпраці з німецькою владою. Корективи в реалізацію запланованої операції вніс швидкий німецький наступ. Співробітники радянських

спецслужб не встигли вповні реалізувати директиви свого керівництва, опинившись в оточенні. Частина з них загинули, частина потрапили в полон.

Література

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 2. Накануне. 1 января – 21 июня 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва: Книга и бизнес, 1995. 398 с.
2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 2. Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва: Русь, 1996. 718 с.+XVI с.
3. Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науково-публіцистичний журнал*. Київ, 1994. № 1. С. 191–228.
4. Гарбарчук К. Остання жителька Кальнятичів. *Вісник*. 2009. 28 жовтня.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне, ф. 4 (Р), спр. 11883 (контрольно-наглядова справа Філіппека Миколая Віцентійовича та ін.).
6. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7253 (особова справа Худолєєва Федора Петровича), арк. 6–21, 25–37, 39–40.
7. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 6916 (особова справа Овчарука Тимофія Андрійовича), арк. 6–7.